

НАШ ЈЕЗИК

Књига XLVII

Св. 3–4 (2016)

САДРЖАЈ

Чланци

Грамматика

Напомене о временским облицима у језику Лазе К. Лазаревића (РАДОЈЕ СИМИЋ) 1–18

Учење М. Стевановића и старијих синтаксичара о „пређашњим временима“ у српском језику – и њихов значај (ЈЕЛЕНА Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ) 19–31

Девербативне именице с каузалним значењем у публицистичком и књижев-ноуметничком стилу (ВЕСНА Д. ФИЛИПОВИЋ) 33–47

Лексикологија и лексикографија

Израда речника писаца као допринос познавању лексикона (на примеру про-зе Видосава Стевановића) (САЊА Ж. ЂУРОВИЋ) 49–71

О лексичким јединицама са партикуларизаторском службом типа *јајшо*, *крго*, *рој*, *сџаго*, *чојор* (ДРАГАНА Ј. ЦВИЈОВИЋ) 73–88

Природа асоцијативне везе антонимâ (БОЈАНА Д. ТОДИЋ) 89–103

Прикази

Елизабета Бандиловска Ралповска, *Парадигматските односи кај описните придавки во македонскиот јазик* (РАЈНА М. ДРАГИЋЕВИЋ) 105–108

Уз ново издање: Милош Ковачевић, *Узрочно семантичко поље* (СЛАВКО Ж. СТАНОЈЧИЋ) 109–117

Неђо Јошић, *Воћарска лексика и терминологија у српском језику* (СТАНА РИСТИЋ) 118–122

- Наташа Вуловић, *Српска фразеологија и религија: линвокултуролошка истраживања* (ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋ) 123–132
- Горан Зељић, *Морфолошко-семантичке карактеристике бројева у српском језику* (БОЈАНА Д. ТОДИЋ) 133–137

Прилози

Одбор за стандардизацију српског језика

- Одбор за стандардизацију српског језика: циљеви, задаци и актуелни проблеми (СРЕТО З. ТАНАСИЋ) 139–142

Одлуке Одбора за стандардизацију српског језика

- Зависна реченица с везником *без да* 143–146

УДК 811.163.41'366.582.4
811.163. 41'366.582.2

ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ
(Филолошки факултет, Београд)*

Оригинални научни рад
Примљен 30. јуна 2016. г.
Прихваћен 9. децембра 2016. г.

УЧЕЊЕ М. СТЕВАНОВИЋА И СТАРИЈИХ СИНТАКСИЧАРА
О „ПРЕЂАШЊИМ ВРЕМЕНИМА“ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
– И ЊИХОВ ЗНАЧАЈ**

Термин „пређашња времена“ код старијих граматичара употребљавао се за аорист и имперфекат, који се данас ни термилошки ни теоријски не издвајају из комплекса претериталних облика. ’Пређашњост’, међутим, ипак представља посебну категорију, јер по нечему припада општем појму претериталности, а по нечему се опет издваја из ње. У граматичкој традицији чак се о томе на неки начин и расправља, па је потребно навести нека мишљења, након чега ћемо извести потребне закључке. О аористу и имперфекту постоји опсежна литература, чији би преглед захтевао много шири простор од онога који запрема један часописни чланак, а чини нам се да не би отварао јаснији увид у природу два глаголска облика о којима желимо повести расправу. Зато смо се ми засад ограничили на учења старијих синтаксичара сербокroatиста, као и на закључке који отуда проистичу и који нам се чине да погађају суштину ’пређашњости’.

Кључне речи: глаголски облик, глаголско време, аорист, имперфек(а)т, време говорења, говорна ситуација, пређашњост, претериталност.

* jelenajo@bitsyu.net

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Српски језик и његови ресурси* (бр. 178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. Проблем природе аориста и имперфекта у науци нажалост није још разрешен – чак ни са морфолошког становишта, а да не говоримо о њиховој семантичкој и синтаксичкој страни. И може се десити да ишчезну из нашег књижевног језика, а да лингвисти не успеју да их објасне. Наш рад представља скроман покушај пре свега тумачења неких мишљења, па тек на основу тога и дефинисања значења 'пређашњости' и пређашњих времена у српском језику. У центру наше пажње биће само основно или 'право' ('индикативно') значење двају облика, а о другим питањима биће речи у прилозима које би требало очекивати после овога.

2. Код Т. Маретића у граматизици (1963) читамо да се ови облици употребљавају и за прошлост, али и за садашњост.

2.1. По Маретићу (1963: 616. и д.), аорист имперфективних глагола „значи исто што и имперфект, нпр. *йлейшох* исто што и *йлейшјах* итд.“, док би се перфективни аорист по томе од имперфекта и имперфективног аориста, само по томе разликовао што означава перфективну радњу.

а) „Аорист се употребљава у приповиједању за догађаје... у прошлости, значи дакле исто што хисторички презент и перфект од тренутних глагола: – Родитељи његови иђаху сваке године у Јерусалим о празнику пасхе. И кад му (тј. Исусу) *би* дванаест година, *дођоше* они у Јерусалим по обичају празника; и кад дане *йроведоше* и они се *врайише*, *осџа* дијете Исус у Јерусалиму. И не *знаде* Јосиф и мати његова, него мислећи да је с друштвом, *оџидоше* дан хода и *сџадоше* га тражити...

б) За 'неправу садашњост' аорист се употребљава 'у пословицама': – Два лоша *избише* Милоша; – Што *омиље*, не *омрзну*...

в) Веома се ријетко аорист узима за праву садашњост: – О, чули ме (тј. чујеш ли ме), мој брате Стефане!... – већ чувате ли (тј. чујете ли), сва моја дружино...

2.2. Маретић, даље (1963: 622–624), о имперфекту, тврди на једној страни да се „употребљава за догађаје који су у прошлости трајали...“: – ... наша се кућа одма напуни људи, и сваки од своје стране *йолковаше* шта нам се догодило; – ... док он тако *йовораше* њима, гле, кнез некакав дође и *клањаше* му се говорећи ... – На другој пак страни, „у примјеру: кад *се* синовац *жењаше*, стрица не питаше, а кад *се* *ражењаше*, и стрину *йриџиџиваше*“ – имперфекат упућује на „неправу садашњост“. Постоји, иако „врло риједак“, и „имперфект за праву садашњост, и то само у питањима“: што *вељаше*? (тј. што велиш? тако се у јужном приморју одзивају жене и дјевојке). В. рјечн.

код ој чуј, а ви откле *бесџе*? тј. откле сте?... што се оно у планини сјаше...“

3. Један од најугледнијих синтаксичара међу старијим српским и хрватским граматичарима, А. Мусић, учинио је много на истраживању значења и употребе глаголских облика. За нас је од највеће вредности његов рад о временским облицима у народним приповеткама (1927). Мусић је био мишљења да су пређашња времена првобитно заправо нека врста презента, јер означавају садашње радње.

3.1. „Аорист – мисли он – значи перфективну радњу, која се вршила у садашњости, правој... или помишљеној“.

а) За ’праву садашњост’ наводи примере типа: – Међедовић уставши полагао, распали својим буздованом Брка у главу; а Брко прстом на оно мјесто говорећи ђевојци: „Ето, овђе ме нешто *ујеже*“; – Дивљан слијеп скочи као махнит и ђаку рече: „Нека, да је Богу хвала! *Извади* ти мене ово једно око, кад не умјех ја тебе обадва...“ (Мусић 1927: 9).

б) ’Помишљену садашњост’ Мусић налази у случајевима када „аорист значи радњу, која се извршила у садашњости, за вријеме, у које се онај, који је изриче, преноси“: – У том *зајјеваше* кокоти, и виле *йођоше* (Мусић 1927: 8).

3.2. „Имперфекат значи имперфективну радњу, која се врши у прошлости“: – Чобан прође кроз шуму и идући *чујаше* и *разумеваше* све што говоре тице и све што је на свету.

4. А. Белић пређашња времена углавном посматра као претериталне облике, али им ипак међу тим облицима одређује посебно место (нпр. по Стевановићу, искључена је замена ових облика у њиховом правом значењу, в. даље).

4.1. У расправи о аористу, Белић (1999: 434 и д.) за полазиште узима мишљење Љ. Стојановића (1921: 187–219), по којем се „аористом показује тренутак вршења глаголске радње“. Тај тренутак „може, по Љ. Стојановићу, бити извршен у прошлости, нпр.: О, браћо! ми *ходисмо* по гори и сваким местима и дању и ноћу, *бисмо се* с људима и ударасмо на куле и дворове, и ни ода шта се не *йојлашисмо* до ноћас од мртвих људи“. Или, како он вели, „у садашњости: ...До сад нам *јрича* о свом путовању“. Затим се Белић осврће на мишљење чувеног индоевропеисте Карла Бругмана, по којем „индоевропски аорист ставља свршену радњу у прошлост“, али поред тога: „Тренутак вршења радње може улазити у садашњост онога ко говори, јер он (тај тренутак) са гледишта оног ко говори тек што је прошао“ (Бругман 1897/II: 574; Белић 1999: 435).

а) Затим Белић доказује да „су се у нашој граматици учврстиле две заблуде о аористу: 1) да се аористом може замењивати презент

перфективних глагола и 2) да је аорист од несвршених глагола једнак имперфекту“ (1999: 435). Додаје такође: „Тамо где се мора јавити основно значење аориста: у реалном изношењу радње која се у непосредној прошлости извршила, ту аорист не може ничим другим бити замењен, најмање презентом перфективних глагола, тј. у синтаксичком индикативу. Он би се за невољу могао заменити перфектом, јер и перфекат значи прошлост, али се тада губи специфично значење аориста – непосредна прошлост, те би се уз перфекат она морала обележити каквим прилогом или сличним додатком којим би се обележила непосредна прошлост. – Сунце зађе, значи да је зашло овога тренутка; Сунце је зашло представља саопштавање о догађају за који се не зна када се извршио; дакле, морало би се рећи ’сад је сунце зашло’, ’овог тренутка’, или сл.“.

б) Белић очито није стигао да конкретно упореди две верзије исказа, нпр.: – Сунце *управо зађе* и – Сунце је *управо зашло*. – Када се мало удубимо у значење једнога и другог, ипак ће нам пасти у очи да на овој релацији постоји извесна разлика – суптилна разлика, али разлика. Ту разлику дефинисао је сам Белић речима о „у реалном изношењу радње“. Употребом аориста усредсређује се пажња на сам акт извршења радње, док код перфекта она постаје факат који се индиректно огледа у сутоњу као последици извршења (у ’зашлости’, ако би се тако смело рећи). То је у вези са природом индоевропског и српског перфекта: у његовој ’результативности’... Ако би се могла направити разлика између ’свршености’, као чињенице да је радња ограничена по трајању, и ’извршености’, као факта готовости радње – онда би се тиме могла дефинисати специфичност двају поменутих облика.

4.2. Имперфектом се – по Белићу (1999: 432–433) – „истиче трајање радње у прошлости, тако да се нарочито употребљава онда када се за време трајања једне радње догоди или догађа каква друга радња: – Док се ми томе *чуђасмо* и коње *шоварасмо*, не лези враже! ето ти пудара од онијех винограда“.

5. Да би се разумео став М. Стевановића (1991: 579–580), ваља поћи од његове мисли да „за оријентацију у одређивању времена радње, односно стања (или особине) ми узимамо временски период говорења, а не један тренутак, одн. моменат... Тај... временски период говорења у свакој је прилици друкчији...“.

а) Али у дефинисању аориста он се колеба око наведеног постулата.

а1) Разматрајући грађу са аористом – једном приликом аутор нпр. каже: „Временски употребљен, он означава радње које су се вршиле или извршиле у прошлости, пре тренутка говора, нпр.: Кличе

вила с рудничке планине: / Бјежи, Ђоко, жалосна ти мајка, / *Поџбе* ти на Тимоку Вељко, / *Разби* ти се на Равњу Милошу, / Мутапа ти Турци *ухвајише* / и *џрођоше* низ воду Мораву...“ (1991: 631).

а2) У другој прилици (дефинишући ’индикативни’ аорист) он пише да у овом истом примеру „облици аориста означавају радње које су се свршиле или извршиле у једном тренутку временског размака говорења“, односно „у време када то вила јавља Карађорђу“ (Стевановић 1991: 647).

Томе је довољно овом приликом додати само још два-три примера:

– Ви сједите овдје и теферичите, а не знате шта се иза Станишевца ваља. Ми ево *џобјејосмо* у турску земљу, али куда ћете ви бјезати, заједно с нама, кад и ово на ред дође? – Ти *не гође* вечерас у хан? – питао је странац мирно и хладно, као узгред. – Нисам нешто оран данас... (Андрић 1963: 109, 168).

– Жена га још с прага дочека. – Ће се ти то толико *забави*? А реко си се још зарана вратити. – Паде Широња ’у зелену траву’. – Баш *џаге* – обрадова се и зачуди Мартин успоривши ход... Лежи Широња наузнак и види се да је још жив. Мартину дође нешто жао (Ћопић 1966: 211, 215).

– Стој!... Пуцај!... повикаше они за Милутином..., а Пантовац, видећи пружену пушку, повика: – Остав!... Ко ти то *рече*? – Па... ја чух да велиш ’пуцај’... (Ранковић 1958: 91).

Први случај узет је из казивања човека из колоне бегунаца. Они су, дакле, управо у бекству, које је су започели пре говора о томе, и *џобјејосмо* се управо односи на тај одсечак дешавања, пре момента саопштавања. Али све се – и почетак и наставак који непосредно следи – дешава у ситуацији у коју пада говор. Други случај тиче се коцкарског састанка те вечери. ’Странац’ долази да види зашто апострофирани није тамо. – И у даља два примера оно што означава аорист дешава се у ситуацији говорења, пре самог говорног акта.

а3) Мишљења смо да су обе ауторове тврдње на неки начин тачне, но обе траже извесно прецизирање. А прецизирати Стевановићеву мисао није тешко, јер он заправо јасно разликује две ствари: прво је ’тренутак говора’, дакле време изговарања исказа којим се описује радња аориста; друго је, међутим, ’временски размак говора’, или боље речено – ’временски период говорења’, шира ситуација у коју је уклопљен ’тренутак говора’. Аорист у ’правој употреби’, могло би се рећи, означава радњу која претходи времену говорења, а дешава се у самој ситуацији у којој се и говорење дешава.

a4) Не би ваљало пропустити још једну групу случајева, и још један тип употребе аориста. Они су илустровани следећим примерима (узимамо их од Стевановића – 1991: 650): – Ви идите двору бијеломе, а ја *ogox* Смедереву граду; – Добро, кад нећеш да ућутиш, ја *ogox* у кафану. – *Ogox* у оба случаја изговара онај ко већ креће куд је наумио, те се аористом заправо означава нешто што се дешава после говора о томе, али опет у ситуацији у којој се говори. Стевановић, а и други истраживачи, у оваквим случајевима говоре „о модалној употреби“ аориста, каква је она заиста у примерима типа: – Ако *зайех* стреле воје, устрељићу тебе, Јанко; – Гони, Мићане, *йойлаћасмо* главама – али је овде јасно да уместо реализације радње, аорист означава претпоставку или сл. да ће до тога доћи. Горе пак имамо исту ствар као и код ’футурског’ презента, или самог футура: – Ви идите двору бијеломе, а ја *идем* // *ћу ићи* Смедереву граду; – Добро, кад нећеш да ућутиш, ја *идем* // *ћу ићи* у кафану, и аорист је тама онолико ’модалан’, колико и два облика која му долазе у замену.

б) Посебну пажњу Стевановић поклања аористу имперфективног глагола – и тврди да је погрешно мишљење по којем он означава радњу која се прекида, па каже: „Аористом несвршених глагола се означава вршење радње за једно одређено време у прошлости“ (1991: 636). При томе анализира примере: – *Арїаїшовах* три године дана / и ја *вукох* дрвље и камење (/ не *зарагих* на ноге опанке...); – Капетан баци уже момцима, који се *чудише* његову послу (Л. Лазаревић) – о којима каже: „Иако се има осећање о прекиду аористом несвршеног глагола означене радње, тога се осећања не постаје свесно посредно преко означавања (али не самим обликом аориста већ посебном одредбом – у првом примеру временском одредбом три године дана, или језичком ситуацијом уопште), колико се, односно за које време се вршила дотична радња.“ Не осврће се, међутим, на пример из *Смрїи Смаил-аїе Ченїића* (1991: 631): – У Турака досле што *имагох* / немио ми све уграби Турчин.

б1) Без обзира на временско ограничење које је сугерирано адвербативом *їри їодине дана*, не видимо да је у првом случају непотребљив имперфекат: – *Арїаїшовах* три године дана и *вуцијах* дрвље и камење...

б2) Поготову је та замена могућа, чак рекло би се и добродошла у другом наведеном примеру, где нема никаквог временског ограничења: – Капетан баци уже момцима, који се *чућаху* његову послу.

б3) У трећем пак случају оваква замена није сасвим на месту: – У Турака досле што *имаћах* / немио ми све уграби Турчин. – Ометајући фактор овде представља заправо статус ограничавајућег момен-

та: то је адвербатив *досле*, који упућује на 'тренутак говора' као граничну тачку до које досеже 'вршење глаголске радње', тј. реализација глаголског садржаја, и ту престаје. Адвербатив *џри њодине дана*, иако и сам значи ограничење трајања, ипак допушта замену, јер не упућује на почетак говора као ограничавајући моменат.

в) Корисно је обратити пажњу на Стевановићеву мисао која гласи „да аорист имперфективних глагола семантички и синтаксички приближно има вредност перфекта. Та је вредност – по Стевановићу (1991: 642) – друкчија само по томе што се аористом означава радња везана за одређено време у прошлости, док се перфектом означава било кад у прошлости (како одређеној тако и неодређеној) вршена радња. Аорист имперфективних глагола, дакле, означава радњу која се вршила једно време у прошлости, али за разлику од перфекта – у одређеној прошлости“. И заиста, пре свега, аорист је у нашем потоњем примеру заменљивији перфектом него имперфектом: – У Турака досле што *сам имо* / немио ми све уграби Турчин. – Постоји ипак и овде једна суптилна разлика: перфекат означава радњу која претходи времену говорења као општем факту, док аорист инсистира на њеном завршетку или прекиду пре тог времена, рекло би се непосредно пре тог времена, или у моменту кад оно започиње.

г) Стевановић је заправо добро увидео ову чињеницу, и штета је што је није боље искористио у теоријским тумачењима. По њему (1991: 643), наиме, „посебно је врло занимљиво што аорист несвршених глагола може значити радњу која се не само вршила већ и извршила. Бар у говорима који још увек знају за употребу аориста имперфективних глагола рекло би се, и обично се каже, рецимо: *Игосџе* ли ви онда у Београд? *Игосмо* ми, бога ми, и *борависмо* тамо читава два мјесеца. Или: *Водисџе* ли ви дјецу на пелцовање? *Водисмо* како да не итд. А ово, и у једном и у другом, и у свим сличним случајевима, значи не само вршисте ли него и извршисте ли аористом означену радању...“. Но онда Стевановић по нашем мишљењу донекле затамњује смисао сопствених речи, кад изјављује да је ово – „управо оно што се много чешће каже и што је много обичније да се каже перфектом (исп. *Јесџе* ли онда *ишли* у Београд... и *Јесџе* ли *водили* децу на пелцовање?).“ Али у општем закључку, без обзира на ауторова конкретна објашњења, видан је осећај дистинкције између два глаголска облика: „И уопште се може рећи – гласи тај закључак – да аорист имперфективних глагола има исто значење с перфектом, да као и перфекат, наиме, значи вршење радње у прошлости. Разлика између ова два претеритална времена је... стилског, а само унеколико и синтаксичког карактера. Поред питања, да ли су те радње уопште вршене, са обликом аориста оне садрже и нијансу одређености, као да се пита

да ли су досад вршене или да ли су вршене онда, тј. у време на које се мисли“ (1991: 643).

д) Врхунац теоријског продора чине следеће Стевановићеве речи, исказане поводом класификације аорисних значења, додуше, али које сјајно одсликавају праву његову суштину: „А према томе да ли се радња вршила у временском периоду говорења а пре тренутка констатовања или у неком другом времену, ми у употреби имперфективног аориста разликујемо индикативни аорист, који имамо у првом, и релативни, какав је аорист у овоме другоме случају“ (Стевановић 1991: 643).

ђ) Но морала би се прецизирати Стевановићево објашњење кад он додаје на истом месту следеће: „Кад ћемо имати један од ових случајева, а када други, не одређује се самим обликом аориста, већ другим језичким средствима“. У анализи грађе ауторова пажња, међутим, није никако упућена на 'друга језичка средства', већ на сам аорист. Узевши два случаја из Андрићева језика: – Али ево где исписах цело ово писмо и не *мојох* да опишем до само први дан; – Колико се пута тако *враћах* растресен, раздражен разговорима и погледима. У првоме од њих, реч је о нечему што се могло, односно што се није могло остварити у времену говорења, пре тренутка констатовања те чињенице... У другом се примеру говорно лице пита: 'Колико се пута враћах?'¹ – не сада, у временском периоду говорења, него у некој другој прилици, што значи да се радња овде не одређује према времену говорења, већ према неком другом тренутку...“ (1991: 643–644). – Нама се ипак чини да је једини временски моменат битан за овако употребљени аорист – претхођење говорном акту, те да се аорист по томе на неки начин приближава перфекту: – Колико сам се пута враћао... Разлика на овој линији ипак постоји, јер аорист актуелизује однос према самом акту говора, док перфекат радњу карактерише као прошлу уопште према ситуацији у којој је говор о њој.

5.1. Имперфекат, према Стевановићевој дефиницији – „значи радњу која се у одређено време у прошлости вршила, која је трајала,

¹ Пример, укључен у шири контекст, заправо гласи: Био сам присиљен да ходам и говорим с много људи. О, тих 'много људи', што увијек, никад уморно, рује лакоим прстима у ткању мог живота – О, колико се пута тако враћах кући, растрешен, раздражен разговорима и погледима, увријеђен, ојађен, оробљена срца и расплакране душе, са сумњом у љубав, у пријатељство, у сва осјећања која људи између себе измјењују. – О, тих 'много људи' с којима ме као странца ништа не веже! (Андрић 1977: 51). – Облици лирске наративне не морају бити временски локализовани, али овде се осећа заобљеност слике, издвојене као неки низ прошлих догађаја, и њихова карактеризација.

дакле, истовремено с неком другом радњом, означеном било којим претериталним временом, неком прилошком временском одредбом, или је пак то време одређено самом говорном ситуацијом“ (1991: 656).

а) Ова дефиниција сугерира мисао да је ситуација догађања означена имперфектом увек експлицитно или имплицитно унапред оцртана, те да овај облик није подобан да се њиме уоквирава слика догађања, као нпр. у његовим примерима (Стевановић 1991: 657) из Андрићева текста: – Неки мало трезнији и присебнији, пробуђени и бледи од страха, *џосмајраху* опасну игру: – Старац се заустави, нагло забаци и истури грудни кош и *шайћаше* дахом који се прекида.

а1) Први је из романа *На Дрини ћуприја*, а цео опис догађаја, контекст и исказ који наводи аутор, гласи: – Ретки пролазници су застајали, и уплашени, раширених очију, гледали пијаног човека, који уместо по мосту иде по његовој уској и клизавој огради, наднесен над дубином, машући очајно рукама да би одржао равнотежу. И од пијаног друштва неки, мало трезнији и присебнији, застадоше као пробуђени, и бледи од страха *џосмајраху* опасну игру. Други су, не схватајући опасности, ишли поред оgrade и својим повицима и даље пратили пијаног човека који, нишући се и поводећи, поиграва над дубином.

Ситуација је, тачно по Стевановићевој замисли, уоквирена другим средствима (пре свега су ту исказне форме са употребљеним перфектом), а почетак њеног описа је даље напред – у ствари је део ширег приповедног сегмента који није потребно у целини наводити, јер је довољно пратити га од тренутка када је наступила нагла промена у току догађања – и гласи: „Нису ни приметили кад се Ђоркан успео на камену ограду. Наједном су видели да лебди изнад њих, и онако пијан и распасан, настоји да се одржи и да корача...“.

Најбољи доказ томе у ствари је могућност замене имперфекта презентом, што се и десило у каснијим издањима овог Андрићевог романа (Андрић 1963: 231), па уместо наведене верзије стоји:

– ... неки, мало трезнији и присебнији, застадоше као пробуђени, и бледи од страха *џосмајрају* опасну игру.

Замена је испала неспретна, пре свега због некаквог несклада који постоји између аориста *застадоше* и презента *џосмајрају* (исп. успешније: – ... неки, мало трезнији и присебнији, *застајају* као пробуђени, и бледи од страха *џосмајрају* опасну игру).

(1) Но најпре да упоредимо варијанту примера са аористом и имперфектом, на једној страни, и ону са презентима, на другој.

Основна разлика је на први поглед, а можда и стварно, у 'динамици приповедања', како би рекли старији синтаксичари. Као да догађаји протичу брже кад су приказани пређашњим временима, и да су некако 'смирени' кад су употребљени презенте. Друго, и мислимо лингвистички много важније што је могуће уочити – јесте заправо временски моменат: пређашњим временима у крајњој линији упућује се на однос према говорењу, док презент нема те способности, већ само уобличава опис као целину по себи.

(2) Сада ће нас занимати несклад у варијанти са аористом и презентом. Као да је приказ догађаја помоћу аориста некако присније истакнут перцепцији читаоца (то је она 'доживљеност' о којој говоре синтаксичари), а онај на који упућује презент – да је неутралан у том погледу. Свакако ће ова разлика бити управо последица онога претходно описаног: свести да је радња означена аористом доведена у непосредну везу са говорењем о њој, да је конкретизирана у прошлости, јер је аорист, по сили основног значења, жели приказати као обухваћену ситуацијом говорења (неком тобожњом садашњошћу, која се сада шири на прошлост).

а2) Но може се наћи и случајева у којима управо имперфекат представља временски стожер око којег се групишу други облици описујући споредне детаље. Ево једног:

– *Бијаше* један рибар, који једном за три дана засобице не могаше ухватити у мрежу него само једну јегуљу (*Три јејуље* – Самарција 2005: 34).

б) Као и аорист, тако и имперфекат – мисли Стевановић позивајући се на Маретића – може бити употребљен да означи „радње које се врше у садашњости, тј. у време говора“: – Одакле ви бесте? – Како се звасте? – Но овакве конструкције су заправо идиоматизоване и не могу послужити као доказ о граматичким својствима језика. Но Стевановић додаје овоме још два случаја, врло значајна теоријски. Први, употпуњен релевантним контекстом, гласи:

– Идући тако, нађе једног чојека који се бијаше сагао увом к земљи и тако стајаше. Сад му царски зет рече: – Помози бог, брате! – А он му одговори: – Бог ти помогао! – А шта ту радиш? – Вала, ништа, тек беспослен, па *слушах* како трава расте (Ђурић 1992: 119).

Други је:

– Дану, Вуче, што оно *збораше* / за нашега бана Милоњића? / Је ли чегрст нека међу вама? (Његош 1973: 62).

б1) Први случај колико је интересантан по себи, толико је и теоријски важан. Да је то облик за праву садашњост, доказ не треба даље тражити него онај који добијамо заменом имперфекта презентом: – Вала, ништа, тек беспослен, па *слушам* како трава расте. – Али и овде, као и горе код аориста, заменом имперфекта за презент – исказ губи неки суптилни моменат који по себи указује на разлику ова два облика. Наиме, презент означава 'садашњост', без икаквог даљег нијансирања. Имперфекат, међутим, означава додуше садашњу радњу, али некако заобилазећи сам акт говора о њој: *слушах'* у ситуацији говора, али искључујући сам акт говорења.

б2) Пример из *Горској вијенца* као да је за малу нијансу друкчији, јер није сасвим сигурно да ли се односи на садашњост у правом смислу, или пак као и аорист: на време непосредно пре говорења.

6. Нека нам за крај буде да анализирамо један пример у којем су аорист и имперфекат употребљени у комбинацији:

- Продајте нам два пурењака.
 - Нисмо их, вала, ни ми куповали, па их нећемо ни продавати, но узмите па једите...
 - Ви *јоворасте* сад о Сретену – рече Ђурица крунећи печена зрна и бацајући их шаком у уста. – Куд *оге* он?
 - *Оге* у Локву с косачима – одговори дечко.
 - Колико их *беше*?
 - Петорица...
 - Уздрављу? – прекиде га Ђурица, обрте се и оде с другом
- (Ранковић
1958: 162).

Ситуација је компактна, и 'садашња', тј. таква да се у њој одвија разговор.

а) Имперфекат *јоворасте*, као и у претходном случају, упућује на време у којем тече разговор, али не на цело то време, већ на онај део који претходи акту говорења. Исто је и са имперфектом *беше*.

б) Аорист *оге* (– Куд *оге* он?) односи се на исту 'половину' те ситуације.

7. Да није примера у којем се имперфекатска радња прелива и у сферу постериорности мерено према акту говорења, могло би се закључити да су имперфективни аорист и имперфекат, кад су употребљени за садашњост, у ствари синонимне форме. Но с обзиром на пример са 'слушањем траве' мора се ипак признати разлика међу овим облицима: аорист обавезно упућује на време говорне ситуације

које претходи самом говору, или на оно које следи за тим, док имперфекат само искључује акт говора, а може истовремено обухватати и претходни и потоњи временски размак.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999: Александар Белић, *Историја српскохрватског језика II/2. Речи са конјугацијом*, Изабрана дела 4, Београд: Завод за уџбенике.
- Бругман 1897: Karl Brugmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Leipzig.
- Вуковић 1967: Јован Вуковић, *Синтакса глагола*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- Маретић 1963: Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Мусић 1927: Аугуст Мусић, Прилози науци о употреби времена у српско-хрватском језику, *Глас СКА СХХVI*, Београд, 1–59.
- Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик 2. Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Стојановић 1921: Љубомир Стојановић, О значењу и употреби глаголских облика у реченицама, *Јужнословенски филолоџ II*, Београд, 187–219.

ИЗВОРИ

- Андрић 1963: Ivo Andrić, *Na Drini ćuprija*, Zagreb 1963.
- Андрић 1977: Иво Андрић, *Ex Pontio. Немири. Лирика*, Београд: Просвета.
- Ђурић 1992: Војислав Ђурић, *Антологија народних приповедака*, Београд: СКЗ.
- Његош 1973: Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Београд: СКЗ.
- Ранковић 1958: Светолик Ранковић, *Горски цар*, Београд: Нолит.
- Самарџија 2005: Снежана Самарџија, *Антологија народних бајки*, Београд: Политика.
- Ђопић 1966: Бранко Ђопић, *Сабрана дјела I*, Београд: Просвета.

Елена Јованович Симић

УЧЕНИЕ М. СТЕВАНОВИЧА И СТАРШИХ СИНТАКСИСТОВ
О «ПРОШЕДШИХ ВРЕМЕНАХ» В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ
ЗНАЧЕНИЕ

Резюме

В данной статье рассматриваются позиция Стевановича и некоторые более старые понимания о 'прошедших временах', в которых замечаются определенные существенные элементы для изучения природы аориста и имперфекта. В первую очередь, имеем в виду мнение, что эти формы могут обозначать 'настоящее', а потом внимание уделяется различиям, отмеченным Стевановичем между 'периодом' и 'моментом' речи. В результате нашего анализа и толкования сформировалось более ясное представление об аористе и имперфекте в сербском языке. 'Прошлое', следовательно, все-таки представляет собой отдельную категорию, так как по некоторым характеристикам принадлежит общему понятию претеритальности, а по другим оно обособляется. Оно даже может тем или иным способом расширяться и на время после речевого акта.

Ключевые слова: глагольная форма, глагольное время, аорист, имперфект, время речи, речевая ситуация, прошлое, претеритальность.